

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ

*Немає психологічного процесу,
більш важливого і в той самий час більш важкого
для розуміння, ніж розуміння,
і ніде наукова психологія не розчарувала більшою
мірою тих, хто звертався до неї за допомогою.*

Дж. Міллер

У статті виокремлені основні сучасні підходи до процесу розуміння тексту лінгвістичного, педагогічного, психологічного. Проаналізовано погляди різних учених щодо сутності поняття «розуміння тексту». Визначено метод та психологічні критерії його розуміння.

Ключові слова: *текст, розуміння, повнота розуміння, виразність розуміння, обґрунтованість розуміння, глибина розуміння, осмислення тексту.*

Постановка проблеми

Спрямованість освітньої науки і практики на становлення та розвиток інформаційно-професійної компетентності як результату професійного навчання викликає необхідність формування в учнів ПТНЗ нового стилю мислення, який забезпечує високий рівень сприйняття й розуміння письмових повідомлень. Тому вивчення питань розуміння письмового тексту є одним з важливих завдань, що стоять перед сучасною системою освіти, покликаної забезпечити безперервність освіти людини впродовж усього її життя. Останнім часом ця проблема набула особливої актуальності тому, що став очевидним факт необхідності глибокого і свідомого осмислення великої кількості інформаційних джерел. Втім, багато питань, що стосуються передумов, умов, факторів, механізмів, критеріїв і методів вивчення цього процесу, не знайшли однозначного розв'язання і потребують подальшого та більш глибокого вивчення.

Вивчення проблеми розуміння тексту почалося у вітчизняній науці ще в 30-ті роки минулого століття і впродовж тривалого часу здійснювалося за різними напрямками. Внаслідок цього накопичений великий теоретичний і практичний матеріал, у якому не так просто розібратися.

Мета статті відокремити психологічні аспекти вивчення розуміння тексту від лінгвістичних і педагогічних.

Виклад основного матеріалу

Дослідження тексту у філології та лінгвістиці показує, що хоча текст практично завжди перебував у полі зору цих наук, для лінгвістів він довгий час залишався лише джерелом фактичного матеріалу, що використовувався в різних типах лінгвістичного аналізу. У філологічних науках текст найчастіше розуміється як єдність речень, розміщених у певній послідовності і пов'язаних між собою за змістом, інтонацією, стилем, спрямованістю за допомогою різних мовних можливостей. Найбільш відоме визначення тексту надав І. Гальперін: «Текст — витвір мовотворчого процесу, що відрізняється завершеністю, об'єктивованим у вигляді письмового документа, літературно опрацьований відповідно до типу цього документа, витвір, що складається з назви (заголовка) та низки особливих одиниць (надфразової єдності), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, які мають певну цілеспрямованість і прагматичну настанову» [2, 36].

Провідними лінгвістичними ознаками тексту є наявність більше ніж одного речення, наявність у сукупності речень провідної думки, послідовність викладення інформації, її завершеність, наявність граматичного і змістового типів зв'язку між одиницями тексту (реченнями) [3].

Лінгвістика тексту вивчає структуру мовних творів, їх членування, способи створення зв'язності тексту, його значеннєву будову, різноманітні типи текстів і їх стилістичні особливості, способи розгортання тексту, мовні норми в різних функціональних стилях, аналіз логіко-граматичної структури тексту. Текст

розглядається з погляду його базових ознак, найважливішими з яких є цілісність, зв'язність, структурна організація, завершеність.

Педагогічні дослідження розуміння навчального тексту мають особливе значення в навчальній діяльності. І нерідко викладачі зазначають, що є учні, які не володіють прийомами роботи з книжкою і тому не справляються з навчальними завданнями. Не у всіх учнів сформовані загальнонавчальні вміння, які прямо пов'язані з володінням прийомами розуміння тексту.

При роботі з навчальним текстом розуміння починається ще до його читання, розгортається під час читання і триває в роздумах про прочитане [2].

Розуміння виступає як неодмінна умова і передумова усвідомленого засвоєння знань. Відповідно до структури акту засвоєння (сприйняття — розуміння — осмислення — закріплення — застосування), розуміння є обов'язковим етапом виникнення нового знання. Крім того, розуміння виступає як сполучна ланка включення нових знань у систему наявних. Від розуміння або нерозуміння залежить і емоційний стан учня, який, у свою чергу, впливає на успішність його пізнавальної діяльності. Так, при нерозумінні учень відчуває негативні емоції (непевність, розпач, тривожність, страх). Повнота знань, достатня для розуміння, викликає в нього позитивні емоції, активізує пізнавальні процеси та вольові зусилля. Тож можна вважати, що розуміння є не тільки невід'ємною умовою пізнання, а й виступає як потреба пізнання. Втім, незважаючи на важливість і великий практичний попит скількись повної дидактичної теорії, розуміння поки що немає. Проте, саме для практики навчання розкриття механізмів і процесів розуміння, виявлення найсуттєвіших причин нерозуміння, розроблення прийомів кращого розуміння є найбільш важливими умовами забезпечення ефективності навчання.

Важливою складовою процесу розуміння є базові, опорні знання (відповідна база розуміння). Учень ніколи не зрозуміє нового, якщо не буде знати чогось, що стане базою розуміння. У чому б не полягало розуміння, основним механізмом його є утворення зв'язків (асоціацій) між новою інформацією і системою вже засвоєних знань.

Як основні педагогічні параметри розуміння тексту виділяють повноту, виразність, обґрунтованість і глибину.

Повнота розуміння припускає максимальне виявлення змісту засвоюваного обсягу інформації і визначається як відношення винайдених учнем зв'язків і відносин між поняттями до всіх наявних зв'язків у тексті. Залежно від повноти можна казати про повне нерозуміння, часткове розуміння і повне розуміння.

Виразність розуміння — це ступінь осмислення властивостей, зв'язків і відносин об'єкта. Будь-якою кількісною характеристикою виразність наділена бути не може. Виразність розуміння багато в чому носить суб'єктивний характер. Учень з недостатньою критичністю розуму і слаборозвиненим почуттям сумніву може вважати, що запропонований йому текст цілком зрозумілий. Але об'єктивно це може бути зовсім не так. Недостатньо виразне розуміння звичайно називають неясним, розпливчастим.

Обґрунтованість розуміння — це усвідомлення підстав, які зумовлюють впевненість у правильності розуміння. Ці підстави впевненості формуються комплексом аргументів, які учень використовує для доведення власних гіпотез у ході процесу розуміння. Чим вищий рівень логічності мислення, тим вища і суб'єктивна, й об'єктивна обґрунтованість розуміння. Недостатня обґрунтованість розуміння, як правило, викликає почуття сумнівів в істинності, правильності розуміння. Однак у самовпевненої людини таке почуття може і не виникати.

Глибина розуміння характеризується ступенем проникнення в сутність того, що сприймається. Глибину розуміння звичайно пов'язують з розумінням законів, принципів, правил, думок, тобто з тим, що може мати глибокий сенс. Але немає рації казати про глибину розуміння окремого слова або навіть окремого поняття. Отже, глибину розуміння з певним ступенем припущення можна охарактеризувати кількісно: чим більша кількість понять і зв'язків між ними існує, тим глибше розуміння. Залежно від глибини розрізняють глибоке і поверхневе розуміння. Глибина розуміння текстів великою мірою залежить від інформаційної місткості відповідних підтекстів.

Під підтекстом звичайно розуміють внутрішній, схований зміст якогось тексту або висловлення, додатковий зміст, глибину тексту. Обсяг інформації, закладеної в підтексті, може багаторазово перевищувати інформаційну насиченість тексту. Осмислення підтексту поглиблює ступінь розуміння тексту (тобто відбувається своєрідне «дорозуміння» неказанного в тексті).

На глибину розуміння тексту впливають також рівень систематизації знань учня у відповідній предметній галузі, широта пізнання, кругозір, кількість опорних знань і в цілому рівень інтелекту.

Крім глибини розуміння навчального тексту існує ще й така його характеристика, як широта. Про широту розуміння можна судити по тому, в якому діапазоні типових варіацій, конкретних і теоретичних умов, пізнавальних завдань оперує учень новою думкою.

Найпоширенішими методами педагогічної практики вивчення розуміння учнями тексту виступають переказ і узагальнення його змісту, визначення заголовка тексту, складання його плану, постановка запитань до тексту, відповіді на ці запитання. До цього переліку можна додати метод доповнення пропущених у тексті слів, метод транспозиційного аналізу тексту.

У сучасній психологічній науці розуміння розглядається як аналітико-синтетичний процес, що дає змогу з'ясувати сутність предметів і явищ дійсності, встановити їх істотні зв'язки та відношення.

У дослідженнях відомих психологів Г. Костюка та Н. Левітова процеси розуміння та мислення отожднювалися. На думку Г. Костюка, розуміння — «мислинневий процес, спрямований на розкриття сутнісних зв'язків, відношень об'єктів. Зрозуміти якесь явище — означає віднести його до певного класу явищ, визначити причини його виникнення та його розвитку» [5, 186].

Водночас існують і інші точки зору. Згідно з О. Антоновим, В. Моляко, розуміння не зводиться до одного мислення, а передбачає ще й інші психічні процеси, такі як сприйняття, пам'ять, уявлення, уяву, настанови та ін.

О. Антонов дотримується думки, що розуміння — це специфічний пізнавальний процес, складне ієрархічно побудоване психічне відбиття об'єктів пізнання, внаслідок якого створюються нові або відтворюються старі, але по-новому видні, так чи інакше емоційно забарвлені системи концептів і образів, які поєднують у собі власне продукт цього відбиття з відповідними елементами особистих знань. З оцінки розуміння як складного, ієрархічно побудованого психічного відбиття об'єктів пізнання впливає, по-перше, що розуміння може бути досягнуте на різних ієрархічних рівнях пізнавального процесу, починаючи від рівня незрозумілих передчуттів, різних структурних рівнів сприйняття і закінчуючи найбільш абстрактним, понятійним мисленням. Причому, розуміння на різних рівнях здійснюється засобами цих рівнів і являє собою продукт їхньої «роботи» [1].

Розуміння завжди означає включення нового матеріалу в систему вже наявних знань, встановлення зв'язків між ними. С. Рубінштейн вважав, що найбільш продуктивним прийомом розуміння при сприйнятті нового матеріалу, у тому числі і навчальних текстів, є «аналіз через синтез», при якому виявлення нових властивостей інформації відбувається через включення її у нові зв'язки, завдяки чому вона розкривається в нових якостях [6].

Процес розуміння можна розглядати як процес переформулювання, перекладу текстової інформації з мови, на якій вона викладена в тексті, на мову самого учня. Для того, щоб переклад був виконаний успішно, необхідна наявність у учня вихідного мінімуму знань, що дає змогу встановити необхідні зв'язки, причому ці знання мають бути відповідного рівня узагальненості.

На думку Н. Якимович, у силу того, що існують дві форми психічного відбиття змістів (у вигляді слів і у вигляді образів), процес осмислення тексту, також відбувається на двох рівнях (у двох площинах) психічної діяльності. Причому актуалізація цих двох форм відбиття змістів відбувається одночасно і паралельно при зчитуванні слів тексту, але при цьому лише один з рівнів (або вербальний, або образний) працює під контролем свідомості, а інший функціонує на несвідомому рівні психічної активності. Виконання складних операцій з вербальними змістами частіше вимагає залучення свідомості; маніпулювання ж образами і їх зв'язками (денотатами) залишається при цьому у сфері несвідомого. До свідомої роботи з образами учень звертається й у тому випадку, коли зазнає утруднень у роботі з вербальними символами, що буває зумовлене нечітко та неповно сформованим понятійним апаратом. У ситуації ж, коли вербальні змісти йому добре знайомі, він може працювати тільки з ними, не звертаючись до їхніх образів, які залишаються в несвідомій сфері. У такий спосіб у сферу свідомості потрапляють то операції з вербальним змістом, то з денотатним, а те, що не виходить у конкретний момент на рівень свідомості, функціонує в несвідомій сфері [9]. У цілому «вертикальну» структуру процесу розуміння Н. Якимович характеризує як

дворівневу (вербально-денотативну). Крім того, вона розглядає і «горизонтальну» структуру процесу, яка розкриває здатність учня одночасно працювати зі значеннєвими одиницями різного масштабу — від окремого поняття до речення і тексту в цілому. На її думку, при читанні тексту учень сприймає інформацію дискретно, тобто порціями у вигляді окремих слів. Однак сутність змісту того, що прочитано, виникає тільки на рівні речення в цілому. Учень звичайно не зупиняється наприкінці речення для того, щоб осмислити його зміст, оскільки це осмислення відбувається за типом «інсайту», тобто одномоментного «бачення», «осаяння», «схоплювання» змісту, закладеного в реченні. Але як відомо, феномен «інсайту» не так уже короткочасний — просто свідомістю він схоплюється миттєво як готовий продукт, що йде з глибин несвідомого. А в глибинах несвідомого цей «продукт» готується поступово: спочатку актуалізуються значення слів, їх образи, потім між ними виникають зв'язки, іноді ці зв'язки коректуються при появі наступних слів і в результаті до моменту завершення прочитання всіх слів у реченні закінчується і процес їх склеювання в якесь «відбиття» змісту речення, яке і подається на рівень свідомості як готовий продукт для «моментального» усвідомлення. Завдяки цій невпинній роботі несвідомого учневі немає потреби зупинитися і замислюватися над змістом кожного окремого речення або прочитаного абзаца. Несвідоме постійно накопичує інформацію і поступово вибудовує певну структуру, видаючи її свідомості в потрібний момент: після прочитання абзаца чи якоїсь іншої частини тексту, або тексту в цілому, хоча свідомість максимально зосереджена на швидкому і правильному сприйнятті слів і усвідомленні їх значень, проте в будь-який момент вона може переключитися на «висвітлення» вже підготовлених на несвідомому рівні продуктів іншого масштабу: значеннєвої структури абзаца, або тексту в цілому [9].

Власне бачення проблеми розуміння тексту має відомий вітчизняний психолог Н. Чепелева. Вона визнає текст як перетворену форму спілкування, діалогу між суб'єктами комунікації, в якій відбита комунікативно-пізнавальна діяльність автора, реалізований його задум, структура думок, які він хотів би донести до читача, емоційно-оцінне відношення до матеріалу, що викладається, а також закладена програма комунікативно-пізнавальної діяльності читача, що регулює процес взаємодії з текстом і сприяє адекватному його розумінню [8].

На її думку, розуміння тексту — це завжди діалог читача з автором, опосередкованим матеріальним носієм якого є текст. Специфіка процесу розуміння тексту полягає у виконанні складної роботи, в результаті якої з розгорненого повідомлення виділяється головна думка, сприйняте повідомлення спресовується у внутрішньому мовленні людини до «комплексу смислів». Це відбувається через стискання повідомлення до смислової теми, що є своєрідним внутрішнім кодом, еквівалентним вмісту того тексту, що сприймається. Внаслідок розумового перероблення текстової інформації у читача відбувається виникнення деякої моделі тексту у вигляді скомпресованого до «тематичних смислових точок» сенсу [8].

До того ж Н. Чепелева вважає, що психологічний підхід до тексту вимагає розкриття меж тексту, виходу в нетекстову реальність. Тільки це дасть змогу виявити дійсну сутність тексту, ті характеристики, які визначають його розуміння та інтерпретацію.

Як визначають дослідники, головна трудність вивчення процесу розуміння учнями тексту — це швидкість, з якою відбувається цей процес, саме це утруднює його експериментальне дослідження. До того ж відсутність методу дослідження не дає змоги об'єктивно вивчити та оцінити процес розуміння, тому прогрес у психології розуміння напряму пов'язаний з методами, за допомогою яких може бути отримане знання про процес розуміння тексту. Нині найпоширенішим методом дослідження цієї проблеми є метод психологічного експерименту. Ще однією трудністю вивчення процесу розуміння тексту є визначення психологічних критеріїв його розуміння. Критерії розуміння напряму залежать від підходів авторів до визначення поняття й ознак процесу розуміння.

Ми виходимо з того, що:

- процес розуміння тексту вважається складною аналітико-синтетичною пізнавальною діяльністю, спрямованою на проникнення в сутність матеріалу, на основі якого в учня формуються змістові узагальнення, що адекватно відбивають пізнавану ним дійсність, її істотні зв'язки й відносини;
- розуміння завжди означає включення нового матеріалу в систему вже наявних знань, встановлення зв'язків між ними;

• розуміння — складний процес, який може містити в собі окремі акти, які у дійсно реальному, конкретному розумінні нерозривно злиті в єдиний процес розуміння, але кожний окремий акт має ідеальну змістову самостійність і може бути виділений з конкретного емпіричного акту. Критеріями розуміння тексту можна визначити такі уміння:

- швидко знаходити ключові слова і одночасно відновлювати «виклимати» у пам'яті їх зміст;
- встановлювати зв'язки між ключовими словами і одночасно відчувати сенс, сутність того, що

вкладено автором у текст;

- робити умовиводи на підставі змісту прочитаного;
- робити узагальнення на підставі власних умовиводів;
- перекодувати нову інформацію та зіставляти її зі своєю системою знань;
- перебудувати свою систему знань у зв'язку з новою інформацією або відкидати її як не-

потрібну.

Висновки

У вивченні проблеми розуміння тексту напрацьований досить серйозний досвід. Однак проблема настільки складна, що вимагає інтеграції не тільки усередині окремих галузей знань, а й міжгалузевої інтеграції.

Проблема розуміння тексту є предметом дослідження багатьох наук, кожна з яких прагне дати визначення цього поняття під кутом зору своєї специфіки. Проаналізувавши погляди різних учених на сутність поняття «розуміння тексту» можна вважати, що загальновизнаного визначення не існує і що різні автори вказують на різні боки цього явища.

Щодо проблеми розуміння тексту розрізняють лінгвістичний, педагогічний і психологічний підходи. Різні підходи полягають не тільки у відмінності визначення понять, а й у методах, за допомогою яких досліджується розуміння текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А.В. Информация: восприятие и понимание / А.В. Антонов. — К. : Наук. думка, 1988. — 240 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. — М. : Наука, 1981. — 140 с.
3. Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: теорія і практикум: наук.-навч. посіб. / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2006. — 289 с.
4. Коробов Е.Т. Понимание как дидактическая проблема / Е.Т. Коробов. — Режим доступа: <http://magazine.mospsy.ru/nomer11/s10.shtml>
5. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк; под ред. Л.Н. Проколиенко. — М. : Педагогика, 1988. — 304 с.
6. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л. Рубинштейн. — М. : Изд-во АН СССР, 1958. — 347 с.
7. Чепелева Н.В. Текст как объект психологического исследования / Н.В. Чепелева. — Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/
8. Чепелева Н.В. Технології читання / Н.В. Чепелева. — К. : Главник, 2004. — 96 с.
9. Якимович Н.В. Процесс понимания текста и диагностика его развития: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук / Н.В. Якимович. — Режим доступа : <http://www.childpsy.ru/dissertations/id/20265.php>

Чеботарьова А.І.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА

В статье показаны основные современные подходы к процессу понимания текста: лингвистический, педагогический, психологический. Проанализированы взгляды разных ученых на сущность понятия «понимание текста». Определены метод и психологические критерии его понимания.

Ключевые слова: текст, понимание, полнота понимания, выразительность понимания, обоснованность понимания, глубина понимания, осмысление текста.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF UNDERSTANDING TEXT

This article reveals the major modern approaches to understanding the text: philological, pedagogical, psychological. The analysis the positions of scientists on the meaning of the concept of «understanding the text». Determined by the method and psychological criteria of text comprehension.

Key words: *text, understanding, the fullness of understanding, the expression of understanding, the depth of understanding, the meaning of text.*